

KÖZTEREK EMLÉKEZET IDENTITÁS

SZERZŐ: Laczka Áron

TÉMAVEZETŐ: Szabó Levente

DÁTUM: 2019.10.28

Bevezetés.....	4
Kutatásmódszertan	5
A Farkas utca felújítása.....	7
A Farkas utca és épületeinek rövid története.....	8
A Farkas utca jelenlegi állapota.....	12
A Farkas utca átalakításának rövid ismertetése.....	16
Farkas utca – Kortárs átalakítás vagy értékmentés?.....	18
A Fő tér felújítása	25
A Fő tér és épületeinek rövid története.....	26
A Fő tér átalakításának rövid ismertetése.....	29
Főtér – Közösség vagy emlékezet.....	31
Konklúzió.....	33
Irodalomjegyzék.....	34
Képjegyzék.....	37

Az erdélyi városok építészeti fejlődése az első világháborút követően számos, az emlékezetpolitikát hűen tükröző változáson ment keresztül. A trianoni békeszerződés, a második világháborút követő új politikai rendszer vagy a változó korszakok építészeti beavatkozásai nagy mértékben megváltoztatták a városok folytonosságon alapuló organikus fejlődését. Az eltűnt vagy áthelyezett köztéri alkotások, a terek funkcionális átalakulásai, napjaink városfejlesztésének és térhasználatának új megközelítései vagy a kortárs építészeti beavatkozások mind olyan változások, melyek meghatározzák egy tér és környezetének identitást kifejező kapcsolatát. Napjainkban ezeknek a köztéri rétegeknek a felidézése és életben tartása, a kortárs városfejlesztésbe történő integrálása, illetve a helyi közösséggel való megismertetése egy olyan építészeti szemléletet kíván, mely az innovatív és korszerű megoldások mellett egyaránt fontosnak tartja az adott hely múltjából fakadó építészeti identitásának megőrzését és gondozását. Ennek következtében az olyan kortárs építészeti beavatkozások, mint a kolozsvári Fő tér felújítása, a Farkas utca, a Fellegvár vagy a Szamos parti területekre tervezett beavatkozások gondolata aktuálissá teszi a kérdést, hogy építészeti eszközökkel hogyan hozhatunk létre olyan fejlesztéseket, melyek a napjaink, sokszor semleges megoldásai helyett átemelik a hely értékeinek rétegzettségét és gazdagítják a város és közösségének identitását.

A témakörrel való foglalkozás kezdetén felvetődött a kérdés, hogy mi az a módszertan vagy kritérium, amelynek felhasználásával elemezhetők a kialakult építészeti karakterben megmutatkozó eltérő emlékezetpolitikai megközelítések? Bár az erdélyi városok első ránézésre hasonló építészeti karakterrel rendelkeznek, a városokat kialakító történetek, gondolatok, emlékek helyről helyre változnak, így vizsgálatuk sem történhet sablonszerűen. Ennek következtében a kutatás módszertana elsősorban a hely történetének megismerését, a változások megértését és a kortárs beavatkozások, terv és megvalósult tér közötti kapcsolat elemzését foglalja magába.

A kutatás Kolozsvárral foglalkozó részének elkészítése két, egymástól jelentősen eltérő téri helyzet elemzésével történik, hogy a megismerés minél teljesebb képet adjon Kolozsvár köztéréinek építészeti változásairól. Az első választott tértípust a város főtere reprezentálja, mely általában a legtöbb kulturális esemény színtere. A második tértípus egy jelentős, reprezentatív utca, mely a várost mozgató miliő színtere volt.

A tértípusok meghatározása után a vizsgálandó időszakok kijelölése történt. A vizsgált időszak alapvetően három részre bontható: az első rész az első és a második világháború közötti időszakot tartalmazza, a második rész a második világháború és az 1989-es rendszerváltásig tartó időszakot foglalja magába, míg a harmadik rész a rendszerváltástól egészen napjainkig tart.

Az időkeretek megjelölését az elemzési szempontok meghatározása követte. Egy tér identitását számos módon vizsgálhatjuk, mint például a térfalak változásainak szempontjából, a parkosítás szempontjából, a részletképzés szempontjából, az emlékezetkultúra szempontjából. A sor szinte végtelen és egy összetett elemzés sajnos jóval meghaladja a dolgozat keretét. Ezért vizsgálatom során első sorban az emlékezetpolitikában létrejött változások építészeti vonatkozásaival: térfalak, szobrok/emlékművek, növényzet, térburkolat, érzékekre ható elemek vizsgálatával, illetve a kortárs átalakítások kultúrához és emlékezethez való viszonyával foglalkozom.

Kolozsvár - Farkas utca

A Farkas utca Kolozsvár történeti városrészének egyetlen olyan jelentős utcája, mely nem a főtérről nyílik. Az utca elnevezését tekintve megoszlanak a vélemények és több lehetséges megoldás létezik. Az egyik szerint régen a farkasok télen a Házsongárd oldal erdőiből egészen az utca területéig merészkedtek, míg Herpi János elmélete szerint a Farkas nemzetség szállásterülete tartott idáig. Első latin nyelvű feljegyzése 1453-ban míg első magyar nyelvű említése 1466-ban történt. Az utcát régen két részre osztották, Belső és Külső Farkas utcára, mivel területének egy része a várfalon kívül helyezkedett el. Amikor Kolozsvárt szabad királyi várossá emelték, megépülhetett egy egész várost magába foglaló fal, mely nagyjából 3 kilométer hosszan tartott. Az 1800-as évektől azonban már engedélyezték a falak bontását¹. A Farkas utca történetében talán az egyik legnagyobb változást Mátyás királynak köszönhetjük, aki templomot és hozzá csatlakozó ferences kolostort építtetett. A templomot 1580-ban a jezsuiták vették birtokba, majd 1622-ben a református egyház tulajdonává lett. Ennek köszönhetően ide épült meg a református iskola és az utca épületeinek közel kétharmada a református egyház birtokába került. Fontos itt megjegyeznünk, hogy a jezsuiták az 1700-as években visszatértek és az utca nyugati oldalán megállapítják saját iskolájukat ezzel létrehozva egy két pólusú szerkezetet, melyben az utcák két végén oktatási és vallási intézmények míg a közbenső részén főúri paloták helyezkednek el.²

A város fennállása során több alkalommal is a tűz martalékává vált, így a Farkas utca ma ismert állapotát csak a 19. századtól kezdve nyerte el. Hogy megérthessük mennyire jelentős szerepet töltött be Kolozsvár kulturális és szellemi életében a Farkas utca, nézzük meg, hogy milyen épületek találhatóak itt és hogy milyen történetek fűződnek hozzájuk.

A tér bal oldalán az Egyetem utca felől a Babes-Bolyai Tudományegyetem épülete található.

Az intézmény 1872-ben nyitotta meg kapuit, de jelenlegi épületét, csak 1893 és 1905 között építették Meixner Károly és Alpár Ignác tervei alapján. A kivitelezés Remenyik Károly vezetésével történt. 1881-ig megnevezése Magyar Királyi Tudományegyetem volt. Létrehozásában Eötvös Józsefnek, a Magyar Tudományos Akadémia egyik elnökének is nagy szerepe jutott.¹ Története során 1919-ben az egyetem vezetősége kénytelen volt elhagyni az intézményt és az oktatást 1940-ig Szegeden folytatták. 1959-ben a Bolyai Tudományegyetemet egyesítették a Victor Babes tudományegyetemmel és napjainkban is Babes-Bolyai Tudományegyetemként működik tovább. Az épület külön érdekessége, hogy a timpanont régen Mayer Ede szobrászművész alkotása díszítette, melyben Ferenc József átnyújtja az alapító oklevelet. A szobrok egy részét 1920-ban levették és áthelyezték a Botanikus kertbe.

1 - GAAL György: Kolozsvár, Polis könyvkiadó (Kolozsvár), 2001

2 - GAAL György: Házak és emberek a Farkas utcai templom vonzáskörében

1 - A Tudományegyetem homlokzati szobra a Botanikus kertben

Az egyetem előtt helyezkedik el a Báthory István elméleti líceum, mely jelenlegi helyén 1727 óta működik. Vezetésével 1776-tól a piarista rendházat bízták meg. 1850-től pedig mint főgimnázium tartják számon. Az 1948-as években a román tanügyi reform következtében elvették az épületet a katolikus egyháztól. Az idők során több megnevezés alatt folyt oktatás az intézményben, mint például Magyar Pedagógiai iskola, 11-es számú magyar tannyelvű iskola vagy 3-as számú Matematika Fizika líceum. Az iskola története során olyan jelentős személyiségek fordultak itt meg, mint Haller János, Teleki Sándor honvéd ezredes, Avram Iancu jogász. A jelenlegi épületet az 1798-as tűzvész után építették, melynek tervezése Winkler György és Kiermayer Keresztély vezetésével történt. Hogy a történeti korok rétegződése nem csak szellemi értelemben figyelhető meg, jól mutatja, hogy az építés során a kolozsmonostori templom köveit is felhasználták.¹

A líceum melletti épület bár középső bejáratával elsöre egységes képet mutat, mégis az idők változása ezt az alkotást sem hagyta érintetlenül. Az épület eredetileg két külön álló városi palota volt, melyet a Karacsay grófok birtokoltak. Egybeépítése az 1894-es évek után következett be, miután a piarista rend felvásárolta.¹

A következő épület kétségkívül az egyik legérdekesebb történettel rendelkező alkotás, mely nem más, mint a Farkas utcai színház. A nemzeti színház terveinek elkészítésére már a 18. században felmerült az igény és az 1794-1795-os országgyűlés során bizottságot állítottak fel és gyűjtést indítottak a munkálatokhoz szükséges források beszerzésére. Ennek köszönhetően a színház területének megvásárlására 1803. július 13-án került sor, amikor a református intézettől két szomszédos telket adtak el. Később egy harmadik telek megvételével négyzet alakúvá vált a felhasználható építési terület. A színház tervezését Schütz Antal és Alföldi Antal építész végezte. A Farkas utcai színház vagy másik nevén Kőszínház megnyitása 1821. március 12-én történt, melyen elsőként Carl Theodor Korner Zrínyi című alkotását mutatták be. Fennállása során számtalanszor küzdött anyagi problémákkal, megmaradása sokszor csak a színház kedvelő közönségnek tulajdonítható. Sajnos az épületet 1903-ban tűzveszélyesnek nyilvánították, ezért 1906-ban megépítették a Hunyadi téri színházat. Búcsúzásképpen az intézmény újra előadta néhány 1821-ben bemutatott előadását, illetve a Bánk Bán című alkotását, melyben

2 - Farkas utca -Kőszínház

melyben Gertrudist Jászai Mari játszotta. Az épület ezután az egyetem kezébe került, amely elsősorban raktározásra használta. Az első világháborút követően azonban 1934-35-ben az épületet elbontották és a volt Kőszínház épületének alapjaira egy Bauhaus stílusú épületet emeltek, mely jelenleg az Egyetemi Házaként működik. Az városi közösség odaadását, a kultúra iránti önfeláldozó vágyat azonban csak egy egyszerű emléktábla jelöli, melyet 2012-be alítottak. Külön érdekesség, hogy az 1960-as évek közepén az Egyetemi háza előtti téren helyezték el a capitoliumi farkas szobrát, illetve 1973-ban alakították át a teret és helyezték el az Erdélyi Iskola működésében jelentős szerepet játszó Gheorghe Șincai, Samuil Micu és Petru Maior szobrát.

Az Egyetemi Házával szemben találjuk a Bethlen Gergely által építtetett palotát, az Állami levéltár épületét és az Akadémiai könyvtárat, mely a Farkas utca 12-14-es szám alatt található. Érdekessége, hogy állítólag az épület helyén lévő középkori házban lakott egy ideig Apáczai Csere János. (WK) Az épület az 1970-es években épült, mely időszakban Románia szocialista építészete erőteljes beavatkozásokat hozott létre az épített történelmi környezetben. Az korszak építészeti beavatkozási számos városban megfigyelhetőek, mint például Szatmárnémetiben, ahol a régi főtér építészeti egységét a tíz emelet magas Aurora hotel és a Casa de Moda épülete változtatja meg. Fontos megjegyeznünk, hogy Szatmárnémeti esetében az Aurora hotel építése során a kivitelezéshez szükséges terveket csak szintenként kapták meg a kivitelezők. Így meggátolva, az épület végső magasságának idő előtti megismerését.

A Farkas utca egyik legfontosabb épülete, a körzet kulturális életének elindítója a jelenlegi református templom, mely a reformátusok tulajdonába csak 1622-ben, Bethlen Gábornak köszönhetően, került. A templom gótikus stílusban épült, belmagassága eléri a 19 métert és hálóboltozatos fedésű. Méreteinek köszönhetően Délkelet-Európa egyik legnagyobb egyházi gótikus temploma. Az épület mellett kiásták a régi kolostor épületmaradványait, illetve a templom előtt helyezték el a Szent Györgyöt ábrázoló szobor másolatát, melynek eredeti példányát 1373-ban állították fel Prágában. Kolozsváron 1904-ben a Magyar Királyi Kormány támogatásával készült el. A szobor jelenlegi helyére 1960-ban került.¹

Az alábbi leírásban nem érintetem az utca minden épületét. Bemutatásuk egy válogatása annak, hogy az utcát meghatározó épületek, tulajdonviszonyok és történetek milyen sokrétű szellemi gazdagságot tartalmaznak.

1 - GAAL György: Kolozsvár, Polis könyvkiadó (Kolozsvár), 2001

A történelmi áttekintés után már képet kaptunk arról, hogy a Farkas utcában milyen eseményeknek köszönhetően alakult ki a jelenlegi épített örökség rétegzettsége. Hogy a kialakult utcaképet jobban megismerjem, ellátogattam a helyszínre, figyelve először a teljes képre majd fokozatosan csökkentve a perspektívát a kisebb részletekre.

Az első megismerés során a nagyobb összefüggéseket kerestem: A térbe való megérkezésem a Főtér felől történt és az Egyetem utcában lévő teresedés teljes egészében feltárta magát. Bár a térfalak alkotta látkép kellemes élményt nyújtott, a rengeteg parkoló autó mégis méltatlan helyzetet teremtett, mivel a korábban itt állt Mária fogadalmi barokk oszlop helyet egy parkolóhely vált a tér szervező elemévé. Áttekintve a túloldalra egy díszes kapuzat, a piarista rendház épületének bejárata ösztönzött a továbbhaladásra. Befordulva a Farkas utcába, a tér az Egyetem utca formájához hasonlóan az Egyetemiek Háza épületéig folyamatosan szélesedik, így figyelmünk fókuszja nem szűkül, hanem teljes képet enged láttatni az egyetem épületéről, a líceum épületéről, a jelenlegi Film és Színjátszó Egyetem épületéről, illetve a volt vármegye házáról. A kialakult látkép az Egyetem utcához hasonló, a teret jelenleg az autók veszik birtokba. A teresedés végéhez érve látószögünk perspektívát vált és egy irányított nézetet kapunk, melynek végében azonnal feltáruul előttünk a gótikus református templom épülete és az előtte lévő Szent György szobor. Ez az azonnali feltáruulás nem ad egy elegáns megközelítést, mivel az épülettömeg távolról való teljes felfedezése a gótikus templom függőleges arányait gyengíti. Továbbhaladva és a templomhoz érve a perspektívánk ismét változik és megmutatkozik a református templom melletti romkert, illetve a régi paplak. Az út végét a várfal egy szakasza és a Szabók bástyája zárja.

A második megismerés során léptéket váltottam és a térben lévő nagyobb összefüggések helyett az épületek homlokzati kialakítására, ritmusára, vagyis a térfalat meghatározó elemekre koncentráltam. Sétám most a Szabók bástyájától az Egyetem utcán át a főtér felé haladt. Ami elsöre szembetűnt, hogy a városban lévő, a történelmi városszövetben található utcáknál megfigyelhető sűrű beépítés itt valahogy lágyabb osztású. Bár a beépítés zártos, mégis az utca felőli homlokzatok szélesek, reprezentatívak. Mint később Macalik Arnold építésszel történt beszélgetés, illetve az utca történetének alaposabb megismerése során kiderült, ez a megfigyelés helytálló és az elrendezés abból eredeztethető, hogy az itt lévő telkek tulajdonosai, vagy nemesség, vagy az egyház volt.³

A harmadik sétám során már az olyan apró részletekre figyeltem, mint a paplak homlokzatáról lehullott vakolat alatti falazás rétegződései vagy a különböző építési korszakok

3 - Beszélgetés Macalik Arnolddal, a Mossfern iroda egyik építészével

A Farkas utca jelenlegi állapota:

részletképezései. Érdekes megfigyelnünk, hogy a számos építési periódus megjelenésének ellenére, az utca mégis egységes képet mutat. Ezt az egységet nem feltétlen az épületek léptekében, vagy homlokzatában láttam, hanem a különböző részletképezésekben, azok kidolgozottságban. Egy kovácsolt vas kapukilincset vagy egy Bauhaus-ajtó fogantyúját ugyanaz az igényesség, ugyanaz az aprólékosság, gondos alkotói munka hozta létre. Ez a gondoskodás és múlthoz való kötődés volt később az, amelyet a kortárs átépítések terveiben az építészekkel való beszélgetés kapcsán kerestem.

3 - Pap lak jelenlegi állapota

A Farkas utca jelenlegi állapota:

4 - Református templom teljes feltárulása

A Farkas utca jelenlegi állapota:

5 - A régi várfal és környezete

Tervező iroda: Mossfern

Pályázati időszak: 2018.07.17 – 2018.09.17

A terv első ránézésre egyszerűnek tűnik. Térkövezés, fásítás, autók kitiltása. Bár annak ellenére, hogy sok forrásból az építészeti terv kialakítását illetően csak a széndioxid kibocsátás csökkentéséről és gyalogos, illetve kerékpáros barát kialakításról olvashatunk, mégis a Macalik Arnolddal történő beszélgetést követően kiderül, hogy ennél egy sokkal érték gazdagabb terv készült. Kezdjük hát a megismerést az utcán kívül, érkezünk meg az Egyetem utcába a főtér felől.

Az Egyetem utca, strada Universităţii, három oldalról közelíthető meg. A főtér felőli megközelítés a tér keskenyebbik végén történik. A felület itt teljes mértékben burkolt, kőtextúra szövését csak a főtér felőli és az Avram Iancu utca felőli út szakítja meg egy nagyjából 60-80 méteres szakaszon. A jelenlegi méltatlan állapot megszüntetésére visszaállításra kerül a Maria fogadalmi oszlop, mely jelenleg a Szentpéteri templom mögött található. Az autós közlekedés visszaszorul, a Farkas utcába is csak szükség esetén lehet majd behajtani. A vízlevezetés középen történik, egy Z alakban átvezetve a téren. Az út szélein a hiányos növényzet pótlásra kerül, míg a Mária oszlop körül 5 koncentrikusan elhelyezett fa erősíti a tér új szervező elemét. A Farkas utca szintén térkő burkolatot kap, végét azonban föld és kavics váltja majd fel. Itt a növényzet besűrűsödik kert jelleget adva a térnek. A romkert megnyitásra kerül, részévé válik a hétköznapiaknak és kialakítanak egy új szabadtéri színpadot. Az út végét a bástya terének rendezése zárja, mely eltünteti a fal mellett közlekedő autókat zöldövezet, padokat, kávézót alakítva ki.^{4,5}

4 - ORDINUL Arhitecţilor din România: 53 - DP1212 - MOSSFERN SRL

5 - ORDINUL Arhitecţilor din România: Urban Development of Kogălniceanu Street

A Farkas utca átalakításának rövid ismertetése:

6 - A Mossfern iroda átalakítási terve

Egy építészeti beavatkozás során, megfigyelőként, nem mindig vagyunk tisztában azzal, hogy milyen gondolatokat felhasználva jött létre egy alkotás. Egy furcsa görbe, egy burkolat váltás, egy csobogó kút, mind olyan új elemei lehetnek egy térnek, melyek tervezetten készülnek és jelentéssel bírnak. Mint ahogy láthattuk, a Kolozsváron található Farkas utca gazdag és értékes történelmi rétegek őrzője. Az elsőre talán észrevétlen változások, melyek határozottan sajátossá teszik az utcaképet, mint a beépítés melyre egy tágasabb térhasználat a jellemző, a fokozatosan szűkülő utcaszelesség vagy az út végén lévő gótikus stílusban épült református templom, a Szabók bástyája mind olyan rétegei a múltnak, melyek nem maradhatnak figyelmen kívül egy köztér átépítése során. A Mossfern iroda által készített munkában a múlt megismerése, nem csak a térhasználat megértésében játszott szerepet, hanem az idők során létrejött értékek felhasználásával és tervbe való integrálásával egy olyan építészeti minőséget és értéket szeretnének létrehozni, mely példát mutató lehet, más, erdélyi városok tereinek átalakításában. Az alkotói munka során tehát nem csak zöldebb, autómentes környezet létrehozása volt a cél, hanem egy olyan tér kialakítása, mely gazdagítja az utca kulturális értékeit. A beszélgetés során érdekes volt megtudnom, hogy az építészeti beavatkozás részletei a legnagyobb léptektől a legkisebb léptekig végig gondoltak és nem csak a burkolat anyagának minősége jutott előtérbe, hanem a tér auditív elemei is tervezettek. De haladjunk a legnagyobb lépték felől a legkisebb részletekig.

Amit először észreveszünk, az a térkövezés változása. Az Egyetem utcában a térkövezés mérete nagyobb, míg a Farkas utcában lévő térkövezés kisebb. Nagyobb méretét csak az épületek bejáratánál, illetve a romkert bejáratainál láthatjuk újra. Ez a gesztus, mely az épületek reprezentatív jellegét hivatott kihangsúlyozni, számos helyen megtalálható, mint például a Szent Mihály templom bejárata előtt. Ez a fajta gondolkodás, hogy a városban lévő építészeti kialakítások hasonló helyzetben hasonló módon, a hely sajátosságaihoz igazodva viselkedjenek, egy rendszerben való gondolkodásra utal, mely nélkülözhetetlen egy egységes városkép kialakítása során.

Szintén erőteljes és nagyléptékű építészeti gesztus a templom előtti zöldövezet kialakítása. A zöldövezet és fásítás elsősorban a gótikus jegyek kihangsúlyozása végett készül, így az épület tömegét és méretét nem tudjuk felfedezni távolról, hanem csak a fák alól kiérve érzékeljük nagyságát. Ez a gesztus a gótikus építészet vertikális arányait hangsúlyozza, így a templomot magasabbnak érzékelhetjük.

Egy másik, az utca karakterét erősen meghatározó sajátosság az utcaszint és irányultsága. A

Farkas utca magassága az elmúlt évszázadokban nem változott sokat. Ezt a tulajdonságát külön építészeti értéként kezelték, mivel hosszirányban megőrizte azt a finom emelkedését, ami a régi utcák kialakítását jellemezte. Sajnos azonban egyik karakteres elemét, az utcák középső vízgyűjtő árka felé történő dőlést az idők során átalakították. Az autók kiszorításával és sétáló utcává alakításával azonban megszűnt a szélekre történő vízterelés szükségessége és visszaállítható az utca képét meghatározó finom és gyengéd ejtés.

Ami a növény állományt illeti, régen az utcaképet nem határozták meg a fák. A városrendezésben tett nagyobb változások elindítása Haller Károly polgármester munkájának köszönhető, kinek munkássága jelentős szerepet játszott a városi közvilágítás kiterjesztésében, a Sétatér Egylet megalapításában, kezdeményezője és alapító tagja volt a Szépítő Egyletnek, mely a templom körüli épületek lebontásával, az Erzsébet sétaút, Erzsébet-szobor és Erzsébet-híd létesítésével hozzájárult a város arculatának fejlesztéséhez. A meglévő fák megóvása és kiegészítése ezért akaratlanul is Haller Károly munkássága előtti tiszteletként is értelmezhető építészti gesztus.⁶

A nagyobb részletek után a beszélgetés során kitértünk a finom, apró beavatkozásokra, melyeknek jelentős szerepük van egy tér hangulatának meghatározásában. Az egyik ilyen elem az utca auditív sajátossága, melyet több ponton is szerettek volna visszahozni. A madárfészkek jelenléte és ezzel a madárénekek felerősítése tudatos tervezői döntésként jött létre, melyet a világítás alacsonyabbra helyezésével szeretnének elérni. A jelenlegi villanyoszlop magassága ugyanis felülről világítja meg éjszaka a fákat, így a madarak kevésbé fészkelnek a lombokon. Egy másik tervezett auditív térélmény a templom előtt kialakuló csöpögő víz hangja. A víz több szimbolikus szereppel is rendelkezik a keresztény kultúránkban. Vallási értelemben a megkeresztelkedés, beavatás folyamatában van szerepe, így ezzel a gesztussal tovább erősödne a templom és terének szakrális jellege.

Emlékhelyek szempontjából a Farkas utca az átépítéssel tovább bővül, de ez a bővítés nem térbeli kiterjedést jelöl. Egy új emlékhely létesül majd az egyetem nagy személyiségeinek, oktatóinak, melyet az épület főbejárata előtt, a burkolatba írva helyeznek el. Mivel az egyetem működése során számtalanszor történt változás a vezetésében, mint például az egyetem vezetőségének 1919-es távozása, a felsorolásban nagyobb helyek jelölik majd egy időszak végét. Az építészeti elgondolás szerint ez a felirat visszafogott, hogy ne karakteres hangsúlyként, hanem az utca részeként éljen tovább a térrel.

Látva tehát a megoldásokat, megérthetjük, hogy a tervezett köztérmegeújítás eszközei

6 - FAZAKAS László: 108 éve halt meg Haller Károly, Kolozsvár egykori polgármestere

a tér múltban gyökerező rétegeit első sorban nem didaktív módon, hanem részletképzésekben, apró gesztusokban, olyan szimbolikus eszközök használatával igyekeznek láthatóvá, észlelhetővé, átélhetővé tenni, melyek teljesen részévé válnak környezetüknek. Kutatásom fókusza a kortárs kolozsvári közterek átalakításának megismerése során tehát olyan elemek vizsgálatára koncentrálok, melyek nem a tér közlekedési, urbanisztikai vonatkozásaihoz tartoznak, hanem egy olyan szenzuális, az érzékelést megcélzó vetületével foglalkozom, mely, hanghatásként, érzetként, egyszerű gesztusként képes átélhetővé tenni a múltat. A Farkas utca esetében ezek az eszközök a következők: a jelenlegi növényzet megőrzése és ezáltal beemelése az emlékezés folyamatába, auditív elemek felhasználása az emlékezés üzenetének felerősítésére és a térszintek magasságának és karakterének megőrzése. Bár a helyi közösség neves személyiségeinek térburkolatba integrált emlékműve nem kizárólag érzetekre ható építészeti megoldás, mégis a kollektív emlékezet bővítésében betöltött szerepe miatt fontosnak tartom ismertetését. Az építészeti eszközök ezen érzéki vetülete emlékművek kialakításának is gyakran használt elemei, mivel egyszerű szöveges információ helyett, sokkal intenzívebben és átélhetőbben képesek átadni az emlékezés üzenetét. Hogy ezen elemeknek miért is tulajdoníthatunk nagy jelentőséget a Farkas utca tervezett átalakításában, nézzünk néhány példát arra, hogy emlékművek esetén a növényzet, a hanghatás vagy egy burkolatba helyezett felirat milyen módon képes szerves részévé válni környezetének, erőteljesebbé téve az átadni kívánt üzenetet.

A növényzet, mint önmagában az emlékezés eszköze nem egy kortárs gondolat, a történelem során számos alkalommal jelöltek meg helyet vagy eseményt ennek felhasználásával. Egy jeles múltbeli példája a növényzet felhasználásának, mint természetes emlékhely létesítésének, az 1898-ban elhunyt Erzsébet Királyné tiszteletére ültetett fák. Ennek kezdeményezője a földművelésügyi miniszter Darányi Ignác volt, aki körlevélben hívta fel az emberek figyelmét a következő szöveggel: „Mily szép és nemes elhatározás lenne a mai emlékezetes napon, mily igaz kifejezője lenne az országos gyásznak, ha hegyen és völgyön, a városok népáradata s csendes falvak egyszerű lakói közt szomorúfűz, terebélyes hárs, viharral dacoló tölgy és örökzöld fenyő hirdetné az Ő emlékezetét!”. Az „Erzsébet királyné emlékfái” című könyv leírása szerint a felhívásra mintegy 2,7 millió fát ültettek el. Volt azonban olyan eset is, hogy egy már meglévő fa kapta meg ezt a tisztséget. Nagy részüket azonban sajnos nem ismerjük, lehetséges, hogy idővel kivágták vagy egyszerűen csak megfeledkeztek jelentőségéről. Szerencsére azonban a néphagyományban megmaradt néhány fa története, ezért például Zalaújlakon, Kovásznán vagy Szombathelyen is találunk belőlük.^{7, 8, 9} A Farkas utca esetében tehát a

7 - AZ ÉV FÁJA: Zalaújlak – Erzsébet királyné emlékfája

8 - ORBÁN Róbert: Erzsébet királyné emlékfája Szombathelyen

9 - SZABÓ Etelka: Emlékfák, életfák Kovásznán

fák megőrzése, nem pedig az egységes kép kialakításának oltárán való feláldozása, ha nem is szándékos építészeti gondolatként, de egy olyan kezdeményezés előtti tiszteletként értelmezhető, melyek a város arculatának javítása érdekében, még Haller Károly korából származnak.

7 - Zalaújlak - Erzsébet Királyné Emlékfája

Az építészeti formálás, jelen esetben az emlékhelyek kialakítása során számtalan példát találhatunk auditív elemek integrálása az építészeti elemek jelentésének felerősítésére. A kavics méretéből adódó mélyebb vagy magasabb hangzású ropogás, a víz csobogásának intenzitása, ütközéséből eredő csobbanó hangja vagy a faburkolat időbeli állagromlásából eredő recsegő zöreje mind része kell, hogy legyen a tervezett tér életének, melynek nem csak a megvalósulás pillanatával, hanem az idő múlásból eredő változásokkal is számolnia kell. Tudatos tervezésük tehát a részletképzés egy olyan fontos eleme, mely módosíthatja a befogadóban a tér kialakításából fakadó érzetet, erősítve vagy gyengítve azt. A hanghatások ezen jelentőségét számos emlékmű esetén megfigyelhetjük, mint például a Lawrence Halprin által tervezett Washingtoni Franklin D. Rooseveltt emlékmű kialakításában, ahol Franklin D. Rooseveltt elnökségének időszakát egy útvonalra szervezve ismerhetjük meg. A víz, jelen esetben vízesés hangja itt a fokozódó feszültség és problémák erőteljesebb érzékeltetése végett van jelen. Ahogy a megismerés során a térben haladunk és fokozódnak nem csak az elnöki teendőik, de a világpolitikai helyzet, úgy a vízesés is egyre jobban megtörik, a kezdeti lágy hullámozást felváltják a durva ütközések ezzel keltve erőteljesebb hanghatást.¹⁰ Egy másik példa az auditív elemek tudatos tervbe való integrálására az a szeptember 11-ei terrortámadás során eltérített és földbe csapódott 93-as légitársaság emlékműve, mely Shanksville mellett található. A becsapódás helyszínén, ahol az utasok utolsó szavaikat mondták, egy tornyot emeltek, melybe szél által mozgatott harangokat helyeztek. A tér, szeles időben, a toronyból áramló harangok énekével telítődik, megidézve a zuhanás perceinek utolsó pillanatát, ezzel egyfajta szakralitást adva a jelenségnek.^{11, 12}

A helyi közösség neves személyiségeinek térburkolatba integrált emlékművét, jelen esetben a nevek felsorolását az utca egy forgalmas részén, az egyetem épületének főbejáratánál helyeznék el, így szerepe nem csak az itt megfordult jeles emberek bemutatása, hanem az emlékezés tárgyának minél hamarabbi köztudatba építése, ezzel bővítve a helyiek kollektív emlékezetét. Így ebben az esetben a beavatkozás már nem csak a teret formálja, hanem a közösség helyről alkotott képét, megerősítve ezzel a városhoz való kötődését. Hasonló megoldásokat Budapesten is találhatunk, mint például a Balázs Marcell és Pelle Zita építészek tervei alapján készült 1956-os szabadságharc és forradalom hatvanadik évfordulóján átadott emlékhely, mely csak esőzéskor látható, vagy a botlató kövek, mely, emlékhelyül szolgál a város különböző személyiségeinek.¹³

10 - FDR Memorial in Washington, D.C.

11 - EMILY Matchar: Building the Flight 93 Memorial's Massive Chime Tower

8 - Franklin D. Roosevelt emlékmű vízese

9 - Móricz Zsogmond Körtér – 1956-os emlékmű

12- JENNIFER Rosenberg: Flight 93 National Memorial

13 - 1956: új emlékmű a Móriczon

Kolozsvár - Fő tér - Mátyás szobor

Kolozsvár főterének kialakulása, egyszerű, tágas megjelenése csak az utóbbi idők átalakításainak köszönhető. Története során sokkal inkább zsúfolt és nyüzsgő hely volt, melyet nem csak egyedül a templom épülete határozott meg.

Kolozsvár nagy piacterének helyszíne nem az óvár falain belül alakult ki. A tér ugyanis ott túl szűk volt az egyre növekvő kereskedelmi forgalom számára. A nagy piactér ezért a váron kívül helyezkedett el, a legforgalmasabb erdélyi kereskedelmi útvonalak csomópontjában. A Főtér arculatát mai napig jelentősen meghatározó Szent Mihály templom építése 1316-ban kezdődött meg, amikor Károlyi Róbert Kolozsvárt városi rangra emelte. A templom azonban a várfalon belülre, csak 1405-ben került, miután megépült az új, nagyjából három kilométer hosszú városfal. A templom bár jelenleg nem a tér központi részén található, eredeti helye mégis közel lehetett hozzá. Az északi oldalon építése idején nem léteztek még lakóházak, ezért a tér körülbelül 50-60 méterrel szélesebb volt.¹

A tér szerkezete korábban nem volt ennyire egységes. A templom közvetlen környezete ugyanis az 1580-as évekig cinteremnek adott helyet, melyet kőfal határolt, hogy a téren lévő piac ne zavarja a templom és a temetkezési hely nyugalma. Az 1560-as években engedélyt adtak árusító bódék építésére a templom köré. Ennek oka valószínűleg az egyházi bevétel növelése volt. A kőkerítés díszes fogadalmi kapuzatát, melyet 1743–1747 között építettek, a tér átalakítása végett átszállították a Szentpéteri templom bejáratához. 1831-ben elkészítették a ter első világi emlékművét, a Karolina oszlopot, mely I. Ferenc és felesége, Karolina Auguszta császárné 1817. júniusi látogatását örökíti meg. Az oszlop jelenleg az óvár piacterén, a jelenlegi Múzeum téren található. 1865-ben megkezdték a templom körüli bódék és épületek felszámolását, és az utolsó épületet, a katolikus leányiskolát 1890 őszén bontották el. Érdekes megjegyeznünk, hogy az egyház terve a templom körüli térrel kapcsolatban nem egy tágas előtér létesítése volt, hanem körbe akarták azt építeni. A terv végül nem valósult meg és a templomot mai napig is a Pákey Lajos tervei szerint készült öntött vaskerítés határolja. A 19. századi átalakítások utolsó lépése az 1902-ben emelt Mátyás királyt ábrázoló szobor, melyet augusztus 13-án szállítottak a lipótvárosi állomástól a jelenlegi helyére. A térre augusztus 15-én érkezett meg. Szállítása a Fő téren lévő közúti vasút még meglévő sínjeinek felhasználásával történt. A szobrot 1902. október 12-én délelőtt 10 órakor avatták fel, az átadáson részt vett Jókai Mór és Benedek Elek is. A szoborral szemben a teret parkosították, melyet a térkövezés három részre osztott. A tér következő nagyobb átalakítása 1941-ben történt. Ekkor megszüntették a déli oldalon lévő átlós sétányokat és a korábban a térre helyezett capitoliumi farkast a volt Deák Ferenc utcába, a városháza elé

1 - GAAL György: Kolozsvár, Polis könyvkiadó (Kolozsvár), 2001

szállították. A tér teljes térkövel burkolása 2006 és 2009 között készült a Planwerk iroda tervei alapján.¹⁴

A téren található épületek gazdag történelmi múlttal rendelkeznek. Bár a kutatás során ezen helyhez tartozó épületek megismerését is fontosnak találtam, mégis teljeskörű és részletes bemutatásuk nem elsődleges célja ezen dolgozatnak. Néhány épület történetének bemutatását mégis szükségesnek találtam, hogy jobban megérthessük a Fő tér történelmi és kulturális gazdagságát.

A Fő tér karakterét jelentősen meghatározó Szent Mihály templom és Mátyás király szobor mellett érdekes történetek fűződnek a Was Otília-házhoz, a Rhédey palotához, a Continental szállodához, Pataki-Teleki házhoz, a Bánffy palotához és a Makusch-Hintz házhoz is.

A Fő tér nyugati oldalán található a Wass Otília ház, melyben Döbrentei Gábor az 1810-es években bérelt szállást. 1814 és 1818 között itt szerkesztette az Erdélyi Múzeum című erdélyi magyar művelődési folyóiratot. A folyóirat jelentősége, hogy tudományos fórumot biztosított az egyetem professzorainak eredményeik közzétételére. A ház később az Erdélyi Múzeum Egyesület tulajdonába került.¹

A következő épület a Rhédey palota, mely a 18. században a Rhédey grófok tulajdonában volt. Nekik köszönhető, hogy a 19. században az épület egy újabb szinttel bővült. Érdekessége, hogy az emeleti báltermében 1792-ben tartotta az Erdélyi Magyar Nemes Színjárszó Társaság az első előadását. Ma az épület a Debreceni Református Kollégium tulajdona.¹

Egy másik jelentős épület a Continental szálloda, melynek terveit Pákey Lajos készítette. Az épületben számos író, költő, színművész és zeneművész megfordult, 1950-ben átmenetileg diákszállásnak használták, de az 1960-as évektől újra szállóként működött tovább. Eredetileg a Nemzeti helyére épült, melynek több alkalommal volt vendége Jókai Mór.¹

A Pataki Teleki ház a 18. század végén készült el. Egy ideig itt tartott előadást a Magyar Színjárszó Társulat. 1845-ben az épület Teleki Domokos tulajdonába került. 1848 karácsonyán Teleki Domokos volt az, aki elszállásolta Bem József tábornokot, amikor bevonult Kolozsvárra, felszabadítva a várost.¹

Akárcsak az előző épületek esetében, a Bánffy palotában is több neves személyiség fordult meg. Az 1840-es években például itt lakott Teleki József gróf. Itt vendégeskedett I. Ferenc Császár feleségével. Illetve itt adott koncertet Kolozsváron Liszt Ferenc. Jelenleg a művészeti múzeum található az épületben.¹

Végezetül pedig nézzük a Makusch-Hintz házat, melynek tulajdonosa ifj. Kemény

A Fő tér és épületeinek rövid története:

Sámuel volt, kinek nevéhez fűződik az Erdélyi Múzeum alapításának gondolata, melyet az 1842-1843-as országgyűlésen ismertettek. Érdekessége, hogy az épület vendégei között megtalálhatjuk Deák Ferencet és Vörösmarty Mihályt is. ¹

10 - A Fő tér átalakítás előtt

1 - GAAL György: Kolozsvár, Polis könyvkiadó (Kolozsvár), 2001

Tervező iroda: Planwerk

Pályázati időszak: 2006-2009^{14, 15}

Az átalakítás mögött lévő építészeti gondolatok megismerésére ebben az esetben is felkerestem az építészirodát. Tiberiu Ciolacu, a Planwerk iroda egyik építésze szívesen segített kérdéseim megválaszolásában.

A Fő tér átalakításának gondolata egy nagyobb léptékű forgalom vizsgálatának az eredménye. A vizsgálat során kiderült, hogy kisebb beavatkozásokkal javítható a városi térhasználat és levegő minősége. Ennek érdekében egy köztérhálózat kialakítását kezdeményezték, melynek nem csak a Fő tér felújítása, hanem az Óvárban lévő régi városközpont, mai nevén Piata Muzeului és a volt Deák Ferenc utca is része.

A tér felújítása során az elsődleges építészeti szempont egy olyan megoldás felvázolása volt, mely visszafogott és diszkrét megjelenésével lehetővé teszi nagyobb események rendezését. Az eredeti elgondolás alapján a teret a keleti és nyugati oldalon teljesen lezárják az autós forgalom elől. Ezzel a gesztussal, nem csak a volt Deák Ferenc utcát kapcsolják a Fő térhez, hanem újból létrehozzák azt a hiányzó tér és térfal közötti átmeneti teret, melynek hiánya miatt jelenleg a köztéri aktivitások első sorban a perifériákra koncentrálnak. A lezárás napjainkban még nem valósult meg teljesen, jelenleg csak a nyugati oldal mentes az autós forgalom elől. A tér déli oldalán a Mátyás szoborral szemben egy római régészeti ásatás bemutatása látható, mely mögött fákat és szökőkutakat helyeztek el. Ami a burkolatok textúrájának szövését illeti, különböző méretű és textúrájú megoldást alkalmaztak. A legnagyobb méretű kőburkolat a templom előtt található, akár csak a Farkas utca esetében itt is finoman jelezve a tér ezen részének reprezentatív jellegét. A lezárt nyugati oldalon, az épületek előtt, illetve a római régészeti lelet környékén a térkövezés mérete kisebb. A Főtér többi részét apró, durvább megmunkálású kő fedi.

14 - PLANWERK: PIAȚA UNIRII Cluj

15 - PLANWERK: PIAȚA Unirii, latura vest Cluj

A Fő tér átalakításának rövid ismertetése:

11 - A Fő tér - burkolati jelzések

A jelenlegi megoldás a tér előző kialakításaihoz viszonyítva egy drasztikus változtatás, ugyanis a tér reprezentatív jellegét fokozatosan elveszítette és egyre inkább ünnepek, fesztiválok helyszínéül szolgál. Így a kezdetben hosszú idők során kialakított parkosítás, melyért oly nagy munka zajlott a város vezetésének részéről a 19. század végén, idővel fokozatosan eltűnt.¹ A jelenlegi tér, a Farkas utcával szemben a múlt történéseit kevésbé őrzi, a részletekben nehezen fedezhető fel a múltból inspirálódott megoldások lenyomata. A templom körül található régi beépítés jelölése is Pákey Lajos idejéből származik. Egy új történelmi réteg bemutatásával azonban mégis gazdagabb lett a tér, korábban nem mutatták be az itt lévő római város maradványait. Ezt az ásatást még Gheorghe Funar, magyar ellenes megmozdulásairól is ismert polgármester időszakában kezdeményezték. Az ő városvezetése során, 1994 júniusában például el akarta távolítani a Főtérről Mátyás király szobrát.^{16, 17} Bár az építészeti vonatkozás a különböző történelmi rétegek bemutatására nem olyan gazdag, mint azt a Farkas utca tervezett felújítása esetén láthattuk, mégis emléktáblák sora gazdagítja a térfalakat. Ezzel bár a tér képes megmutatni a múlt történéseit, bemutatásuk mégsem a térbe integrált módon, az érzékekere hatva történik, szorosán részévé téve a város hétköznapijainak. A parkosítás drasztikus megváltoztatása, a tér reprezentatív jellegének informális, közösségi térré alakulása bár egy semleges, rendezvények tartására alkalmas teret hozott létre, mégis, történelmi rétegzettségének bemutatása ezzel a gesztussal nem erősödött tovább. Kérdés viszont az, hogy a kollektív emlékezetet milyen módon fogja majd bővíteni a jelenlegi kialakítás, mivel új rendezvények szervezésével több lehetőség nyílik az interakcióra, ezzel erősítve a városhoz való kötődést. Ezen rétegzettség bemutatása, a kolozsvári Fő tér átalakításával szemben, a nagybányai Szent István torony és hozzá kapcsolódó, régen Cinterem néven is ismert téren¹⁸, a 9OPTIUNE építésziroda által 2017-ben készített felújításában, a rétegek erősebben mutatkoznak meg. Az itt lévő templomot még 1847-ben bontották el és csak tornyát őrizték meg. A templom helyét később csak fák jelölték, ezért ezen növényeknek védettséget biztosítottak. A burkolat tervezése során a fákat külön meg is jelölték, ezzel akár csak a Farkas utca esetében, a növényzetet is beemelték az emlékezés folyamatába. Az építész iroda a templom esetén nem csak az emlékezés szenzuális vetületét tartotta fontosnak, ezért a burkolatban megjelölték alaprajzi formálását és üveggel fedett régészeti árkokat nyitottak. A tornyot megerősítették és belsejében kiállító teret létesítettek. A reszeltképezések kialakítása során egy erős gesztussal tovább hangsúlyozták a tér rétegeinek bemutatását. A világítás tervezésekor a történelmi rétegek meleg tónusú, míg a kortárs beavatkozások hidegebb tónusú fényt kaptak. Az iroda elmondása szerint, a megvalósítás során két szempontot

1 - GAAL György: Kolozsvár, Polis könyvkiadó (Kolozsvár), 2001

16 - GÁL Mária: Kolozsvár süllyesztőbe küldte a város fura urát

17 - TRANSINDEX: Tovább ásnak Kolozsvár főterén

18 - ADATBANK: Szent István-torony, Nagybánya

két szempontot tartottak mindig szem előtt: a meglévő értékek minél gazdagabb bemutatását és egy európai szintű tér kialakítását.^{19,20}

A nagybányai átalakítás során a rétegek bemutatására való törekvés a kolozsvári Fő térrel szemben tehát egy tartalmasabb, kulturális szempontból gazdagabb átépítést eredményezett. Az utalásokat ebben az esetben a burkolat anyagának és színének változtatásával, a növényzet megőrzésével és a fények melegségének finom módosításával érték el, úgy, hogy eközben a tér rendezvények tartására is alkalmas maradt. Látva a nagybányai megoldást, a kolozsvári tér átalakítása kapcsán jogosan merülhet fel bennünk a kérdés, hogy vajon hasonló gondolatok mentén, nem lehetett volna-e egy tartalmasabb, mégis funkcionális teret létrehozni.

19 - MITRU ildiko, PASKUCZ Ioan Ștefan: Reabilitarea Pieței Cetății-Turnul Ștefan din Baia Mare
20 - THE INSTITUTE: 9 Opțiune

A dolgozat végére érve tehát láthattuk, hogy a város főterének fokozatos funkcióváltása, egy reprezentatív térből közösségi térré való formálódása során elsődleges szempont a városi közösség interakciójának fokozása és a városhoz való kötődés megerősítése volt. Ezen funkcióváltás kialakítása során a történelmi rétegek bemutatása, a gazdag kulturális örökség kollektív emlékezetébe integrálása kevésbé érzékelhető. Ezzel szemben azonban a Farkas utca átalakításában megjelenő építészeti gesztusok, úgy mint a jelenlegi növényzet megőrzése és beemelése az emlékezés folyamatába, az auditív elemek felhasználása az emlékezés üzenetének felerősítésére, a térszintek magasságának és karakterének megőrzése és építészeti értéként való kezelése illetve a helyi közösség neves személyiségeinek térburkolatba integrált emlékműve egy olyan építészeti alkotássá emeli a tér felújítását, mely nem csak megőrzi, hanem tovább is bővíti a helyi közösség kollektív emlékezetét.

Kolozsvár tereinek átalakításai a két vizsgált tér esetén különböző irányban fejlődnek, hol merítve a város kulturális és építészeti örökségéből, hol pedig új utakat keresve. Messze menő következtetést e két tér elemzéséből az erdélyi köztér építészetével kapcsolatban még nem tudunk levonni. Ezért a jelen dolgozaton túlmutató kutatásomban további kolozsvári és más erdélyi nagyvárosok köztereit elemzem majd, keresve a kortárs építészet és helyi örökség, illetve közterek és városi identitás közötti kapcsolatot, megismerve ezzel napjaink erdélyi köztérelépítészetének változásait.

Ezúton is szeretném megköszönni Macalik Arnold és Tiberiu Ciolacu építészeknek nagylelkű segítségüket a kolozsvári átépítések terveivel kapcsolatos kérdéseim megválaszolásában.

A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Pogromjának szakmai támogatásával készült.

1956: új emlékmű a Móriczon

Forrás: <https://ujbuda.hu/ujbuda/1956-uj-emlekmu-a-moriczon>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

ADATBANK: Szent István-torony, Nagybánya

Forrás: <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=181>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

AZ ÉV FÁJA: Zalaújlak – Erzsébet királyné emlékfája

Forrás: <https://evfaja.okotars.hu/fa/2012/zalaujlak-erzsebet-kiralyne-emlekfaja>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

CHRISTINE M. Boyer: The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments, The MIT Press, 1996

DUŠICA Dražić, SLAVICA Radišić, MARIJANA Simu: Memory of the City: Internatinal Symposium – Cultural Centre of Belgrade, Centar za kulturne interakcije, 2012, ISBN 978-86-912137-2-5

EMILY Matchar: Building the Flight 93 Memorial’s Massive Chime Tower

Forrás: <https://www.smithsonianmag.com/innovation/building-flight-93-memorials-massive-chime-tower-180969543/>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

FAZAKAS László: 108 éve halt meg Haller Károly, Kolozsvár egykori polgármestere

Forrás: <https://erdelyikronika.net/2019/02/108-eve-halt-meg-haller-karoly-kolozsvar-egykori-polgarmestere/>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

FDR Memorial in Washington, D.C.

Forrás: <https://www.thoughtco.com/fdr-memorial-in-washington-d-c-1779901>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

GAAL György: Házak és emberek a Farkas utcai templom vonzáskörében

Forrás: <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=70>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

GAAL György: Kolozsvár, Polis könyvkiadó (Kolozsvár), 2001

GÁL Mária: Kolozsvár süllyesztőbe küldte a város fura urát, 2015

Forrás: https://nepszava.hu/1066662_kolozsvar-sullyesztobe-kuldt-e-a-varos-fura-urat

(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

JAMES E. Young – Az emlékezet szövete

Forrás: http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/479/

(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

JENNIFER Rosenberg: Flight 93 National Memorial

Forrás: <https://www.laurelhighlands.org/things-to-do/history-heritage/flight-93-memorial/>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

JOHN Murphy: Memory, Identity and Public Narrative, 2010

ISSN: 1478-0038 (Print) 1478-0046 (Online)

KÖPECZI Béla, MAKKAI László, MÓCSY András SZÁSZ Zoltán: Erdély története három kötetben, Akadémiai Kiadó (Budapest), 1986

MITRU ildiko, PASKUCZ Ioan Ștefan: Reabilitarea Pieței Cetății-Turnul Ștefan din Baia Mare

Forrás: <http://arhitectura-1906.ro/2015/10/reabilitarea-pietei-cetatii-turnul-stefan-din-baia-mare/>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

MURÁDIN Jenő: A megsebzett szobor, Kriterion Könyvkiadó (Kolozsvár), 2008, ISBN 978-973-26-0919-4

ORBÁN Róbert: Erzsébet királyné emlékfája Szombathelyen

Forrás: https://www.nevezetesfak.hu/magyar/oldalak/erzsebet_kiralyne_emlekfaja_szombathelyen/

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

ORDINUL Arhitecților din România: 53 - DP1212 - MOSSFERN SRL

Forrás: <https://www.oar.archi/en/concursuri/proiect/urban-development-of-kogalniceanu-street/510>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

ORDINUL Arhitecților din România: Urban Development of Kogălniceanu Street

Forrás: <https://www.oar.archi/en/concursuri/urban-development-of-kogalniceanu-street>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

PÁSZTOR Gyöngyi, PÉTER László: Kolozsvár, mint márka – útban a posztmodern város felé? Szociológiai tanulmány egy erdélyi város jellegének és arculatának a változásáról

Forrás: <https://www.erdelyitarsadalom.ro/files/et08/et-bbu-08-03.pdf>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.28)

PLANWERK: PIAȚA UNIRII Cluj

Forrás: <http://www.planwerkcluj.org/project.php?id=35>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

PLANWERK: PIAȚA Unirii, latura vest Cluj

Forrás: <http://www.planwerkcluj.org/project.php?id=81>

(utolsó megtekintés: 2019.09.29)

PLANWERK: Reabilitări ale spațiului public în zona centrală Cluj

Forrás: <http://www.planwerkcluj.org/project.php?id=82>

(utolsó megtekintés: 2019.09.29)

PLUGOR Réka: A szimbolikus konfliktus kivetítődései Kolozsváron

Forrás: http://erdelyitarsadalom.adatbank.transindex.ro/pdfdok/et8_tanulmany_4.pdf

(Utolsó megtekintés: 2019.10.28)

SOHAJDA Ferenc, GELLÉRI Gábor: Az emlékezet-fenomenológiától az emlékezet-politikáig. Paul Ricoeur új könyvéről, KORALL 2001. Ősz–Tél, Oldal: 253-265

SALVADOR Muñoz Viñas: Contemporary theory of conservation, 2012

Forrás: https://www.researchgate.net/publication/283234670_Contemporary_theory_of_conservation

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

SZABÓ Etelka: Emlékfák, életfák Kovásznán

Forrás: <https://www.3szek.ro/load/cikk/122895/emlekfak-eletfak-kovasznan>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.26)

TRANSINDEX: Tovább ásnak Kolozsvár főterén, 2003

Forrás: <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=1780>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

THE INSTITUTE: 9 Opțiune

Forrás: <https://institute.ro/rdw-portfolios/architecture/9-optiune-2224.html>

(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

1 - A Tudományegyetem homlokzati szobra a Botanikus kertben

Forrás: MURÁDIN Jenő: A megsebzett szobor, Kriterion Könyvkiadó (Kolozsvár), 2008, ISBN 978-973-26-0919-4

2 - Farkas utca -Kőszínház

Forrás: http://dka.oszk.hu/066500/066574/573_680_pix_oldal_54_kep_0001_nagykep.jpg
(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

3 - Pap lak jelenlegi állapota

Forrás: Laczka Áron felvétele, 2019

4 - Református templom teljes feltárulása

Forrás: Laczka Áron felvétele, 2019

5 - A régi várfal és környezete

Forrás: Laczka Áron felvétele, 2019

6 - A Mossfern iroda átalakítási terve

Forrás: <https://www.oar.archi/en/concursuri/proiect/urban-development-of-kogalniceanu-street/510>
(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

7 - Zalaújlak - Erzsébet Királyné Emlékfája

Forrás: <https://evfaja.okotars.hu/fa/2012/zalaujlak-erzsebet-kiralyne-emlekfaja>
(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

8 - Franklin D. Rooseveltt emlékmű vízese

Forrás: <https://www.thoughtco.com/fdr-memorial-in-washington-d-c-1779901>
(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

9 - Móricz Zsigmond Körtér – 1956-os emlékmű

Forrás: <https://11.kerulet.ittlakunk.hu/utcak-terek/161022/elkeszult-korteri-56-os-emlekmu>
(Utolsó megtekintés: 2019.10.27)

10 - A Fő tér átalakítás előtt

Forrás: Képeslap

11 - A Fő tér - burkolati jelzések

Forrás: Laczka Áron felvétele